

Mål & Mæle · 4

11. årgang 1987

Tænk før du taler

Man får et helt nyt forhold til sproget når man efter en halsoperation bliver stum og kun kan tale ved hjælp af en taleventil.

Side 7

Fred med Frej

I de sidste numre af Mål & Mæle har man diskuteret den hedenske gud Frejs eventuelle overlevelse i jyske dialekter. Denne gang udtaler hele tre sprogforskere sig om sagen, og Frej bliver meget effektivt manet i jorden.

Side 11

Hjernens sprog

I de senere år har der blandt forskere fra forskellige områder været stor interesse for menneskets hjerne, dens indretning og funktion. En læge og en sprogforsker skriver om nogle eksperimenter og nye opdagelser som har øget vor viden om hjerne, tænkning og sprog.

Side 14

Forudsætninger, underforståelser og bondefangeri

Det er ganske utroligt hvad der kan udtrykkes ved hjælp af abstrakte småord. Læs om de komplicerede regler for brugen af *heller* og *også*.

Side 21

Kommaer

Der findes to korrekte kommaer i dansk: Det grammatiske komma, som bruges i tysk og alle østeuropæiske sprog, og pausekommaet, som bruges i norsk og svensk og fx i engelsk, fransk, spansk og italiensk. Artiklen om kommaerne lægger et godt ord ind for pausekommaet.

Side 29

Sprogligheder ... 2

Tænk før du taler . 7

Nu får vi fred! 11

Hjernens sprog .. 14

Heller og Også .. 21

Manipulation 27

Koks i

kommakassen .. 29

Find fejlene! 32

Hvad er fremmede ord? Det er Culturens Gesandter. De have bragt, fra Land til Land, Christendommen, den gjenopvaagende Videnskab, Konsten, Industrien. (...) De fremmede Ord repræsentere Culturen, Dannelsen, der altid er Cosmopolit.
Israel Levin (1810-83)

SPROGLIGHeder

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Erik Hansen, Ole Togeby og Carsten Elbro. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

G·E·C GAD

Vimmelskiftet 32

1161 Kbh. K.

og mærk kuverten Sprogligheder.

? Kære OT.

I Mål & Mæle nr. 3 1985 besvarede du Ib Johnsens spørgsmål "Er *man* ved at uddø?" bl.a. med følgende: "...jeg tror ikke at *man* taber...det gør da heller ikke sproget fattigere, at man også kan bruge *du* i ny og næ... Derfor tror jeg ikke at *du* nogen sinde vil udkonkurrere *man*." Da jeg dengang selv havde gjort samme iagttagelse som Ib Johnsen, begyndte jeg systematisk at notere mig brugen af *man* og *du*, specielt i tv-udsendelser.

Jeg er ked af at måtte sige det, men *du* er i mellemtiden blevet helt dominerende - det er næsten som om *man* er et glemt ord. Prøv selv at lægge mærke til det (men lad være med at bemærke noget om det til dem, du ser fjernsyn med - min kone tror nu kun det er den slags jeg hører efter, fordi jeg giver et grynt, hver gang der kommer et meningsløst *du*).

Venlig hilsen Mogens Rud
Lyngby

! Kære Mogens Rud.

Tak for brev om *man*. Jo, det kan godt være at det i tv-avisen er *du* der dominerer når der menes 'man': men kunne du tænke dig at du brugte *du* på skrift? Med skrift skal du ikke forstå nedskrevne replikker, kun den skrift som går direkte fra skriveren til læseren. Det kunne du vist ikke, i hvert fald ikke hvis du har opfattet at jeg i dette svar er utidig personlig. Sammenlign: kunne man tænke sig at man brugte *du* på skrift? Med skrift skal man ikke forstå nedskrevne replikker, kun den skrift som går direkte fra skriveren til læseren. Det kunne man vist ikke, i hvert fald ikke hvis man har opfattet at jeg i det svar er utidig upersonlig. Der er derfor efter min mening ikke nogen som helst fare for at *man* skulle være ved at uddø.

Nu har du faktisk i dit brev brugt *du*='man' på skrift, i hvert fald så det kan opfattes som 'man': *men lad være med at bemærke noget om det til dem,*

du ser fjernsyn med - min kone tror kun det er den slags jeg hører efter..., og oven i købet om enhver af en gruppe som du selv, taleren, hører til, hvad jeg hævdede at man ikke behøvede at gøre; sammenlign: *men man skal ikke bemærke noget om det til dem, man ser fjernsyn med - min kone...*

Forestil dig at du som læser-brevsredaktør pludselig i et brev læser at en der synes *du* er meningsløst, selv bruger det; så kan du ikke rigtig beslutte dig til om du vil opfatte at han gør den slags med vilje eller ej. Du holder lav profil og laver fredeligt grin med det, så går du i hvert fald ikke i vandet på det der kunne være at han gør grin med dig.

I alle tilfælde er din sætning ikke et modeksempel på min formulerede regelmæssighed om umuligheden af *du*='man' på skrift. For man kan jo godt i mere uformel skrift bruge bydeform (imperativ) om den generelle læser; bydeform har nemlig den fordel (som det engelske *you*) at den er ufølsom overfor ental eller flertal. Skal man så sidenhen vise tilbage til grundledet (subjektet) for bydeformen, kommer man i vanskeligheder, for der kan ikke henvises med *man*, og der skal vælges mellem *du* og *I*. På den måde kan selv en inkarneret *du*-foragter blive tvunget til et *du* - selv på skrift. Men det er jo kun en af de fælder som sproget har lagt for en. (Så jeg er stadig i tvivl om du anbragte dette *du* med vilje i dit brev).

Jeg lavede i to afsnit før dette endnu en lille *du*-prøve. Jeg holdt et helt afsnit i *du*-form, selv om det alene handlede om mine egne erfaringer. Var den til dig, Mogens Rud, eller var den også til alle de andre læsere? Med andre ord: Var det *du* = 'man', eller var det *du* = 'jeg', eller var det *du* = 'hvis du var mig'? Jeg har svært ved at læse det anderledes end det sidste, *du* = 'du hvis du var mig'. Og hvad siger I andre læsere, var I med i det afsnit?

Det er i det hele taget bemærkelsesværdigt at vi med stor sikkerhed forstår hvad ord som *man*, og *du* henviser til. *Man* kan nemlig dels henvise til et menneske eller mennesker i al almindelig: *Det gør man ikke*, dels til taleren, specielt kendt fra Gustav Wieds Tummelum-sen: *Man vil ingenting ha' før man bli'er færdig, har man jo sagt*, dels til den tiltalte: *Jeg synes man har set lidt forknytt ud i den sidste tid*. Og *du* kan åbenbart henvise dels til den tiltalte, *Nu har du i dit brev brugt...*, dels taleren, *som læserbrevsredaktør kan du ikke beslutte dig...* og dels mennesker i al almindelighed, *prøv ikke at sige det til dem du ser fjernsyn med*.

Grunden må være at det til en vis grad er overflødigt at træffe et valg på dette sted. Der skal bare udfyldes en plads, fx for et grundled, og når man skal bruge et pronomen, kan man ikke undgå at vælge, fx mellem *du* og *man*; men valget er allerede truffet andre steder, og det kan ikke misforståes ligegyldigt hvilket et af de to man vælger. En af måderne valget allerede er truffet på er den at det af den øvrige tekst fremgår at taleren er inkluderet i den kategori af mennesker som ordet *du* henviser til, fx: *at du som læserbrevsredaktør pludselig i et brev læser...*

Men når jeg i den sætning anvendte *du* = 'du hvis du var mig', fik jeg jo en vis tillægsgevinst, nemlig at gøre det mere interessant for dig, Mogens Rud: jeg prøvede at tvinge dig til at leve dig ind i min situation, hvor jeg var usikker på om du lavede grin med mig.

Derfor kan du ikke, Mogens Rud, hævde at *du* er meningsløst, det er overflødigt, men ikke meningsløst, og giver trods alt en sidegevinst.

OT

? Kære Mål & Mæle!

Hvordan kan OT i Mål & Mæle 2/86 side 4 afsnit 2 påstå, at smags- og lugtesans 'ingen praktisk rolle spiller og ikke er forbundet med vor forståelse af verdenen'? At smag og lugt også betegner egenskaber er en søgt forklaring, uden hold i virkeligheden.

I øvrigt savner jeg af og til et semikolon i jeres tekster, er det gået helt at brug? Side 3 afsnit 1 skriver OT: 'Tak for overvejelserne om sanseverber. De forekommer interessante.' Jeg formoder, at det er overvejelserne der forekommer interessante.

Derimod er I flinke til at bruge accenter over 'e'. Det er mit indtryk at de kun bruges af etablerede skribenter i det højere skoleridt, men afvises af menigmand; sandsynligvis fordi de virker fremmedartede. Hvis dette fortsætter vil I så fastholde dem?

Venlig hilsen
Bendt Nordentoft
Tranekær

! Kære Bendt Nordentoft.

Ja, hvordan jeg kunne påstå at smags og lugtesans 'ingen rolle spiller og ikke er forbundet med vores forståelse af verden', ved jeg faktisk ikke, jeg gjorde det bare. Det jeg mente var dette: det sker ofte at vi ved at se,

kan få en forståelse af en del af verden, som er en helt anden del end den man ser på. Man kan godt af køreplanen se at toget er kørt, selv om man jo umuligt kan se (og derfor heller ikke kan sige) toget være kørt.

Derimod forekommer det kun sjældent at jeg ved at lugte eller smage får forståelse af en del af verden, som er en helt anden del end den jeg lugter eller smager. Lugt eller smag er sjældent bærer af et beskrivelsessystem, jf. artiklen om hjernens sprog side 14.

Man kan se (og derfor sige) ting foregå i tid; derimod kan man kun sjældent lugte (og derfor kun vanskeligt sige) noget foregå i tid. Hvornår har du sidst lugtet en hund gå forbi, eller bøffen blive stegt? Hvornår har du sidst smagt en kransekage blive bagt, eller lovprisningen af en menu blive overdrevet?

Det er ret interessant her at overveje om det er sproget der sætter grænser for hvad vi kan sige. Men efter min mening er det helt indlysende at syn og hørelse, både i virkeligheden og i sproget, har en helt anderledes tæt forbindelse til forståelse, end smag og lugtesans, der for mennesker nærmest er overflødigt luksusudstyr der har med fornemmelser og følelser (og erindring) at gøre, men ikke med forståelse.

Jeg har ikke sagt at smag og lugt betegner egenskaber, det jeg forsøgte at udtrykke, var dette: udsagnsordene *smage* og *lugte* betegner både det menneske og dyr gør: *hun smagte suppen, de lugtede cigaren*, og det de sansede genstande gør: *suppen smagte (godt), cigaren lugtede*. Det kan man ikke med udsagnsordene *se* og *høre*: *trommen hørte, farven så*. For mig er det et tydeligt eksempel på det samme fænomen, nemlig at

smags- og lugteområdet ikke er nær så differentieret og udviklet som syns- og hørelsesområdet, både i virkeligheden og i sproget.

Vi gør hvad vi kan for at bruge semikolon hvor det er passende, dvs. hvor to sætninger hører sammen til en større meningsenhed, men på den anden side er for store og vægtige til kun at være adskilt med et komma, fx: *Man kan se (og derfor sige) ting foregå i tid; derimod kan man kun sjældent lugte (og derfor kun vanskeligt sige) noget foregå i tid.* Efter moden overvejelse her bagefter finder jeg stadig at der ikke burde være semikolon i det eksempel du citerer fra mig: *Tak for overvejelserne om sanseverber. De forekommer interessante.* Hemmeligheden er jo netop at sætningerne ikke hører sammen til en meningsmæssig enhed; den anden sætning er kun lavet som et eksempel på det svaret handler om.

Men det er rigtigt, semikolon bliver brugt mindre og mindre, og det er en skam. Man kan aflæse det på skrivemaskinernes tastaturer. Tidligere kunne man skrive det som et lille bogstav, nu skal man trykke på skifteknappen til store bogstaver for at skrive et semikolon, og det nedsætter hyppigheden.

Accenttegnet, den franske accent aigu, er efter Retskrivningsordbogen, den nye lysegrønne, kun et hjælpemiddel til at forebygge misforståelser; man er ikke - som der står - tvunget til at bruge accenttegn. Dette er egentlig ikke noget nyt. Allerede bekendtgørelsen om retskrivningen fra 1892 siger udtrykkeligt at accenter aldrig er obligatoriske! Man markerer med accenttegnet at stavelsen er trykstærk, og tegnet er således udmærket til at skelne mellem *en* og *én*, mellem

der og *dér*. Det er nok rigtigt at det ikke er alle sprogbrugere der bruger accenttegnet; mange, også folk der mener at de kan stave, bruger i stedet dobbelt *e*. Det har dog ikke været tilladt, hverken i den mørkegrønne eller i den lysegrønne udgave af Retskrivningsordbogen. Endelig er der mange der slet ikke markerer forskellen på *alle* og *allé*, på *arme* og *armé*. Det er som regel folk der heller ikke skelner mellem *i* og *l*, mellem *de* og *De*. Det kan være meget svært at læse tekster af folk der ikke bruger disse udtryksmidler, så det er dumt af dem ikke at gøre det.

Man kunne selvfølgelig mene at det er udenlandsk, mens dobbelt *e* ved vi er dansk. Men det er ikke rigtigt, hvor bruger vi ellers fordobling af et bogstav til at vise stærkt tryk? Den naturlige tolkning af vokalfordobling vil være at vokalen er længere. Så jeg synes at valget i Retskrivningsordbogen er udmærket.

! Kære Helle Steffen.

Man kan slå op i Kr. Mikkelsen: *Dansk Ordføringslære*. (1911) 1975. Der kan man se at ordet *nogen* med flertalsformen *nogle* kan have forskellige betydninger: 1) *nogen* = 'en vis', i denne betydning næsten altid i flertal; *det er nogle smukke stole du har*, 2) *nogen* = 'en eller anden', *han har noget stort for*, *indbyd nogle gode venner*, 3) *nogen* = 'adskillig', *om hans fødselsår er der nogen usikkerhed*, og endelig 4) *nogen* = 'nogen overhovedet' og flertalsformen (som det jo skal være der lægger sig til *æbler*) er *nogen*. Man kan også udtrykke det således at *nogle* betyder 'flere end én', mens *nogen* betyder 'flere end nul'. Det kan man læse om i Erik Hansen: *Noget om intet i At færdes i Sproget* (1975).

OT

? Til Mål og Mæle.

Følgende er taget fra en studentereksamensopgave i samfundskundskab:

3.a. Giv en karakteristik af den ideologiske grundholdning i bilag D.

b. Med udgangspunkt i bilag D skal du diskutere hvilke samfundsøkonomiske og fordelingsmæssige konsekvenser, som en reduktion af den offentlige sektor kan medføre.

? Til Mål & Mæle.

Jeg vil gerne bede Dem hjælpe mig med et lille sprogligt problem, som er dukket op for min bekendt og mig. Jeg vil belyse det med et eksempel:

1) Der er nogle æbler på træet.

2) Der er ikke nogen æbler på træet.

Jeg mener, at der i sætning 2 ikke kan bruges anden form end *nogen*. Det siger derimod min bekendt, at man godt kan. Jeg har forsøgt at finde en grammatik, som fastslår hvilken sprogbrug, der er acceptabel, men det er ikke lykkedes mig. Mon De kan hjælpe mig med det?

Venlig hilsen
Helle Steffen
Dragør

Selv om overgangen fra det foreløbige grundled *der* i spørgebisætninger til det relative pronomen *som* kun er kulminationen af en lang udvikling, der begyndte med det "forkerte" komma foran *der* og førte til, at efterhånden alle gymnasieelever er overbevist om, at der foreligger en relativ bisætning inden for en spørgebisætning, mener jeg som fremmedsproglærer, at der må være grænser for, hvad man kan tillade som

korrekt sprog ud fra et popularitetskriterium. Det er ved at blive umuligt at få eleverne til at indse, at de med denne opfattelse skaber en uafsluttet spørgebisætning, som på alle andre sprog (end dansk?) fører til uforståelige komplikationer. Skal de officielle myndigheder nu til at give formuleringen det blå stempel? Mange dansklærere er allerede ligeglade med denne udvikling, for "sådan siger og skriver man jo". Skal man virkelig slet ikke være kritisk over for nyskabelser, og er min indvending kun udtryk for hovmod jfr. Mål og Måle nr. 1 1986 s. 13? Hvad mener "brevkassen"?

Venlig hilsen
K. Oesterhelt
Herning

! Kære Oesterhelt

Kommaet mellem *konsekvenser* og *som* er ubetinget forkert. Kommaet skal stå hvor bisætningen begynder, nemlig foran ordet *hvilke*.

Det forkerte komma foran *der* og *som* i hv-bisætninger har meget lang tradition og har ligefrem fået sit eget navn, nemlig idiotkomma. Denne noget grove betegnelse går netop på det De skriver, nemlig at den skrivende har forvekslet en stump af en sætning med en hel bisætning, bare fordi der står *der*.

Vi er ikke det ringeste overraskede over at finde fejlen i noget så formelt og officielt som en opgaveformulering. Fejlen er nemlig så almindelig overalt, f.eks. i aviserne, at der må være mange der tror at det skal være sådan. Det er ikke umuligt at der hyppigere er forkert end rigtigt komma i disse forbindelser.

Det hele kommer naturligvis af at de fleste mennesker insisterer på at sætte såkaldt gram-

matisk komma, men samtidig nægter at lære grammatik - og dette gælder i høj grad også dansklærerne! På den måde er kommateringen hos de fleste degenereret til tom rutine med at sætte komma foran hvilket som helst *at*, *der* eller *som*.

Læg i øvrigt mærke til at det ikke er det ringeste kompromitterende at sætte forkerte kommaer på den måde. Bruger man derimod korrekt og konsekvent pausekomma i et læserbrev eller en avisartikel, kan man være sikker på at blive anfaldet med forbitret hån. Også Mål & Mæles redaktion modtager undertiden sådanne protester. Se også artiklen "Koks i komma-kassen" i dette nummer.

Men altså: Intet blå stempel til idiotkommaet!

EH

? Til Mål og Måle

Mål & Måle er hermed, med eller mod sin vilje, udpeget til voldgiftret i følgende problem: *at lukke*. Min hjerteveninde og jeg har megen glæde (læs drilleries) af begrebet. Hun beder mig venligst om at *lukke vinduet op*. Jeg siger, at det kan jeg ikke, men jeg vil hjertens gerne *åbne* det for hende. Hun påstår at man kan lukke døre, vinduer, æsker og mange andre ting op. Jeg fastholder - at lukke er at lukke, det modsatte er at åbne. Man kan jo heller ikke bakke forlæns, hvis man kunne det ville ordet "bakke" miste sin betydning.

I Mål & Måle nr. 2, på side 21 anvendes udtrykket af Erik Hansen i anden sammenhæng og når professor Erik Hansen gør det, bliver jeg lidt mat i knæene, tanken strejfer mig, at han måske har ret, men på den anden side, så har man jo også set, at små firmaer har taget kampen op mod multinationale firmaer og sluppet godt fra det.

Det er som bekendt ingen skam at indrømme sine fejl. Altså: sagen er hermed indbragt og der ventes på dom. HVIS I giver min veninde ret, bliver jeg meget skuffet og vil ikke låne hefterne af hende mere.

Med optimistisk hilsen
Frank W. Larssen
Hvidovre

! Kære Frank W. Larsen

Opgaven må jo være at endevende udtrykket *lukke op* for at finde ud af om det er så dårligt og ulogisk at det bør regnes for en fejl.

Vi kan begynde med at se på om det er uklart eller flertydigt. Det er det ikke. Ingen er i tvivl om hvad *lukke et vindue op* betyder, det er lige så klart som *åbne*. Og så har det oven i købet den fordel frem for *åbne*, at der ikke er problemer med bydemåden: *luk vinduet op!* Man er altid i tvivl om man nu kan sige, og især skrive *åbn vinduet!*

Er der så ikke noget ulogisk ved *lukke op*? Jo, i en vis forstand. Hvis *lukke* betyder 'få en dør, et låg o.lign. til at gå i', så er det svært at få logik i *lukke op*. Men hvis man i stedet siger at *lukke* betyder 'betjene lukketøjet', så har vi ganske logisk *lukke i* og *lukke op*, der altså betyder 'betjene et lukketøj med hhv. lukning og åbning som resultat'. Vedtager vi at det er betydningen - og det kan vi lige så godt - så er det *lukke vinduet* der bliver ulogisk, en slags sjusket udgave af *lukke vinduet i*. Så hvad logikken angår står *lukke op* og *lukke lige*.

Men hvis nu *lukke op* er noget enestående i dansk, så er det en uregelmæssighed som man med fordel kunne undvære. Der er imidlertid adskillige ord af den slags: man *låser døren*, og man *låser den op*; man binder en knude, og man *binder den op*; man *lyner sin vindjakke*

når man går ud, og *lyner den op* når man kommer ind.

Og hvad med følgende: *stige, løfte og hejse* betegner at noget bevæger sig nedefra og op. Er det så noget ulogisk vrøvl at sige at dronningen *steg ned ad trappen*, at jeg *løftede en kasse ned fra hylden* eller at vi *må se at få flaget hejset ned*? Nej vel?

Skal vi kassere *lukke op*, er der mange andre ganske almindelige udtryk der også skal være forkerte.

Så kan man spørge om der er nogen der bruger udtrykket *lukke op*, eller om det bare er nogle ganske få særlinge. Jeg kan garantere at udtrykket bruges af det danske folk. Luk bare ørene op og hør efter. Og tænk på en *øloplukker*! Men også de fine sprogbrugere har sagt og skrevet *lukke op* de sidste par hundrede år. F.eks. kan man finde det hos Holberg. For slet ikke at tale om Oehlenschläger, som jo lader arkæologerne hige og søge i *oplukte Høie* og som også har skrevet den sang der begynder "Skøn Jomfrue! luk dit vindue op".

Jeg mener jeg her har leveret en del argumenter for at *lukke op* er godt, klart og traditionsrigt dansk. Jeg holder altså afgjort med din veninde, og jeg synes du er en dårlig taber hvis du ikke vil låne M&M af hende mere.

Men du tænker måske på at tegne et abonnement til dig selv?

EH

? Kære Mål & Mæle.

Tak for svaret om *støjforurening* i sidste nummer (nr. 3).

Luftforurening er forurening af luften, medens *olieforurening* er forurening med olie. Skyldes forskellen, at luft, vand og jord er dele af naturen, hvorimod olie og bly er kemiske stoffer; eller drejer det sig om, at man faktisk har vedtaget,

hvornår forureningen er af og hvornår med?

Jeg har et par eksempler, som kan røkke ved reglerne. Danmarks 1½ million biler skal efter et vist antal kørte kilometre have skiftet motorolie, fordi denne ikke længere er god på grund af forurening med vand og småpartikler. Der er altså tale om forurening af olie.

For nogen tid siden havde Berlinske Tidende en opsats på forsiden. Den fortalte, at Kai Nielsens skulptur Vandmoderen var bragt til konservator, fordi hendes gips havde taget skade af fugtig opbevaring. Hun var forurennet med vand!

Ved nogle forsøg i laboratorier er det vigtigt, at der ikke kommer luft til forsøget. Hvis der gør det, er det forurening med luft.

Mogens H. Dahl
Lyngby

! Ved sammensatte ord med *forurening* som sidste led er der ingen faste regler for, hvornår det første led er det, der bliver forurennet (som i *vandforurening*, *luftforurening*, *sprogforurening*), og hvornår det er det, der forurener (som i *olieforurening*, *blyforurening*, *plastikforurening*, *reklameforurening*, *tobaksforurening*, *giftforurening*, *medicinforurening*, *varmeforurening*, *fluorforurening*, *støjforurening* osv.).

Naturligvis kan olie også blive forurennet, ligesom vand kan være det der forurener f.eks. olien i en bilmotor. Men så taler vi om, at olien er forurennet med vand; vi taler næppe om hverken *olieforurening* eller *vandforurening*, for de ord betyder normalt noget andet.

Ordet *olieforurening* dukkede op i sproget omkring 1950; mens de øvrige sammensatte ord især stammer fra 1970'ernes første halvdel. Det

var nyttige ord for en vågnende bevidsthed om de tilsyneladende udtømmelige ressourcers værdi (vand og luft især) og om industrikulturens ødelæggelse af dem. Af denne historiske grund er der ganske rigtigt en klar tendens til, at førsteled, som kan forbindes med industrikulturens produkter skal opfattes som årsag til forurening, hvorimod førsteled, som har med det selvgroede, "naturlige", at gøre, skal opfattes som genstand for forureningen.

CE

Mål & Mæle

Redaktion:

Erik Hansen, Ole Tøgeby
og Carsten Elbro

Lay-out: Bent Rohde

Tegninger: Anne M. Nielsen

Ekspedition:

G.E.C. Gad, Strøget
Dansk og Udenlandsk
Boghandel AS
Vimmelskaftet 32
1161 København K.
Telefon (01) 15 05 58
Giro 1 00 00 55

Tryk: Hans Jørgensens

Bogtrykkeri, København.

Mål og Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 94,00, inklusive porto per årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Gads Boghandel. Hertil retter man også henvendelse om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Tænk før du taler

Man lærer meget om sig selv og sine medmennesker, når man kommer i den situation at man ikke kan tale. I dag har jeg to muligheder. Når jeg er hjemme eller hos familie og venner kan jeg bruge en såkaldt taleventil der - hvis jeg er heldig - sætter mig i stand til at hviske mere eller mindre forståeligt. Når jeg går ud kan jeg ikke bruge den og er derfor stum. Det giver anledning til forskelligartede reaktioner.

I lange perioder har jeg været henvist til at 'tale skriftligt'. Det betød nærmest telegramstil. Inden man får kradset ned hvad man har på hjerte, er sagen blevet aldeles uden interesse, og 'modtageren' gør bevidst eller ubevidst sine replikker superkorte - hvis han/hun da ikke forglemmer sig og begynder at SKRIVE til én i stedet for at tale. Det er udelukket at føre en blot nogenlunde tilfredsstillende samtale på den måde, og resultatet bliver let at man nøjes med at smile, nikke eller ryste på hovedet.

Hvis det er absolut nødvendigt at skrive en besked, er man også tilbøjelig til at sjuske og springe ord over. Det gør det jo ikke nemmere at blive forstået. - Jeg husker engang på hospitalet, da jeg skulle besvare overlægens spørgsmål om hvor smerterne sad. Jeg troede jeg skrev "Dér hvor den gamle mandel sad", men blev klogere da overlægen efter at have gransket min seddel nøje, undrende sagde "Jeg for-

står ikke hvad det er for en gammel mand De hentyder til." (Sygeplejerskerne hævdede bagefter at det var første gang nogen havde set overlægen smile under en stuegang.)

I begyndelsen tænkte jeg hele tiden på alt det jeg ville have sagt, hvis jeg kunne tale. Efterhånden lærer man at skubbe det til side og i stedet være mere opmærksom på andres øjne og ansigtsudtryk og lytte mere intenst til hvad de siger. Det er de positive dage, men der er også negative stunder, hvor man ikke gider høre efter og tænker "Lad dem snakke. Du kan jo alligevel ikke tale med eller fortælle om dine tilsvarende oplevelser." Så længe vi kan tale, tager vi det for givet at vi har en stemme der lystrer vort mindste vink. Men det er ikke sjovt at brænde inde med sine kvikke bemærkninger og måtte nøjes med andres. Jeg kan hverken grine eller råbe eller synge, men jeg kan da smile og sende drøbende blikke. Og jeg kan stadig få gæsehud og tudbrøle.

På et eller andet tidspunkt, når man er sammen med andre, er der næsten altid én der siger det, man selv ville have givet udtryk for. Det er det samme som hvis man oprøres og tænker "Det må du skrive et læserbrev om". Ni ud af ti gange dukker der et læserbrev op nogle dage efter der præcis udtrykker ens harme eller glæde.

I butikker

Mange reagerer på min stumhed ved at tale højt, langsomt og tydeligt som om jeg også var halvdøv. Eller også ser de på min seddel og siger "Yes", fordi de tror jeg er udlænding. Enkelte starter på Me-Tarzan-you-Jane-planet med fagter og mimik. Der er stor forskel på folks evne til at forstå mit stumme sprog, og mundaflæsning er meget sværere end man umiddelbart skulle tro - eller også er det mig der gør de forkerte mundbevægelser. Det er i orden. Jeg er tilhænger af professionalisme.

Jeg går rundt med et lille hjemmelavet skilt i lommen hvorpå der står JEG KAN IKKE TALE, men i det sidste år har jeg kun brugt det 2-3 gange. Tegnsprog, nik og mimik gør det helt overflødigt og sætter ofte mere i gang end det lakoniske skilt som snarere 'lukker døren i'.

I en skotøjsforretning, hvor jeg havde skrevet mine ønsker ned på en seddel og tilføjet, at jeg havde svært ved at mærke om skoene sad rigtigt på grund af mine tossedede fødder (det er en anden historie som ikke har noget med mål og mæle at gøre), begyndte to ekspeditricer at konferere indbyrdes: "Vi kan jo måle HENDES fødder." Venligt og ud fra et ønske om at hjælpe kunden. Alligevel er det ikke rart at blive omtalt i tredje person, når man står ved siden af.

I en gardinforretning gik det hele også forholdsvis glat, fordi jeg havde skrevet op hvad jeg ville have. Dog var jeg i tvivl om gardinringenes størrelse og lovede damen at ringe besked. Næste dag ringede jeg og hvi-skede mit navn. En herrestemme svarede vredt "Åh, må jeg ikke være fri," og røret blev smækket på. Da jeg efter at have sundet mig lidt ringede op

igen, var det damen der tog telefonen. "Den herre smækkede røret på," hvi-skede jeg fortørnet. "Han vidste ikke hvem De var, men det er jeg godt klar over," lød det kække svar. Om det var en forglemmelse eller en undskyldning, at jeg ved leveringen af gardinerne fik alle ringene uden beregning, står hen i det uvisse!

I byen

Taxachauffører er lige så forskellige som andre mennesker. Nogle snakker bare løs, andre begynder at skrive sedler til mig, de fleste lader som ingenting. En lille skrivende bevægelse med højre hånd opfattes altid korrekt som "Kvittering udbedes". Et lille let tryk på skulderen er ofte nok til at markere "Hov, det er den gale vej, kammerat". Det værste er hvis de kører en stor omvej eller kører i voldsomme ryk, så kanylen hopper i hal-sen på mig, for jeg kan jo ikke skælde ud. Det er nemmere at være tilfreds, for så kan man bare smile. Men det kribler i mig når en chauffør - som det så ofte sker - griber sit kort over København og bruger flere rødt lys-minutter på at finde min lille vej, som mange ikke kender. Heldigvis har jeg fundet ud af at tilføje 'sidevej til Frederiksberg Allé' på min seddel - efter at en chauffør en dag styrede vognen mod Holte, hvor der ligger en vej med samme navn.

Et smil og et nik til en bekendt på gaden er lige så godt som et goddag eller et par venlige ord. I det hele taget er smilet en stor hjælp i mange situationer. I sommer mødte jeg Otto Brandenburg hos grønthandleren, hvor jeg stod med en indisk viol i hånden. Han smilede uopfordret til mig og spurgte "Hvor er den sød. Hvad

koster den?" Jeg viste med en håndbevægelse at jeg ikke kunne tale. O.B. så meget deltagende ud. "Er du..." Han savnede ord. Jeg viste ham et lille glimt af kanylen og fik et næsten kærligt, medfølelses smil til gengæld. Sådan noget varmer. Man behøver heldigvis ikke føle sig isoleret fordi man ikke kan tale.

Om at skrive breve

Rifbjerg skrev for nogle måneder siden en kronik i Politiken, hvor han bl.a. efterlyste den gode gammeldags samtale som et savnet element i det menneskelige samvær i dag. Jeg efterlyser den gode gammeldags brevveksling, der fører en krank tilværelse i vor tingslige tilværelse. Jeg er afskåret fra at deltage i normale aktiviteter med andre. Bl.a. derfor skriver jeg mange breve, men jeg oplever gang på gang at modtager ikke har overskud til at svare på samme måde - simpelt hen fordi de har så pokkers travlt. De ligger vandret i luften for at nå det hele - og få det hele. Ofte besvares mine breve med en telefonopringning, hvor et oplæg til lidt følelsesmæssig og filosofisk dybdegravning sjældent følges op. For mig er brevskrivning en nødvendighed, dels for at kunne kommunikere, dels for at få luft for tanker og følelser - og for de kvikke bemærkninger.

I telefonen

En aften, da stemmen er ekstra grødet, ringer en mig ukendt herre og stiller mig nogle spørgsmål om en afdød fælles bekendt. Jeg gør mit bedste for at virke velvillig, men han forstår desværre ikke hvad jeg siger. "OK," erklærer han, "jeg ringer igen om et par uger når Deres stemme er blevet bedre!" Men alle der kender mig véd hvad

de kan forvente og lytter barmhjertigt, og min lille 7 decibelforstærker hjælper måske lidt. Jeg har ofte spekuleret på hvordan den virker, for det kan man jo ikke selv vurdere. Svaret fik jeg forleden da min niece ringede til sin mand på min telefon. "Hvor ringer du fra?" spurgte han. "Fra Vibeke." - "Nå, det lyder som om du står på et herretoilet!"

"Du kan da bare ringe og gøre vrøvl," er en bemærkning jeg ofte får stukket ud. Folk tænker simpelt hen ikke på at så let er det bare ikke, når man kan risikere ikke at blive forstået - og derfor hellere undlader at gøre vrøvl.

Man bliver hypersensitiv overfor om det er den ægte vare man får. Noget af det mest frustrerende er at mennesker LADER som om de har forstået hvad man siger, når det modsatte tydeligt fremgår af svaret eller de følgende replikker. Så hellere sige som min søn: "Den fangede jeg altså ikke" eller "den må jeg ha' en gang til". Medlidenhed kan jeg ikke bruge til noget.

Børn og barnlige sjæle

Nu omgås jeg ikke børn til daglig, men de børn jeg kender har svært ved at mobilisere den fornødne tålmodighed - og der er altid et undrende glimt i deres øjne over det mærkelige hviskeri. Man kan heller ikke forlange at børn skal være helt stille, fordi der er voksne der gerne vil prøve at høre hvad jeg har at sige.

Irritation er underligt nok noget jeg aldrig møder - undtagen hos en gammel dame jeg kender. Hun bliver ved med at sige "Hvorfor hvisker hun? Hvorfor kan hun ikke tale ordentligt? Kan I ikke oversætte hvad hun siger?"

En enkelt gang har jeg med tilfredshed spillet døvstum. Jeg stod og fægtede vildt med armene for at fange en taxachaufførs opmærksomhed, så jeg var lige ved at ramme en gammel mand der gik forbi. "Dumme møgkælling, dovne so, se dig for" og mere af samme skuffe. Jeg ikke så meget som drejede hovedet!

De dumme spørgsmål

For de fleste der sætter sig til bords er det naturligt at 'nu skal der hyggesnakkes', men jeg har mere end nok i bare at klare det at få maden ned. Så jeg spiser helst alene. Ja, undskyld, men jeg har kun luft til én ting ad gangen.

Det er samme problem, når jeg skal have skiftet kanyle. I samme øjeblik kanylen svipper ud, bombarderer lægen mig med spørgsmål som jeg er afskåret fra at besvare. - Mange læger er i øvrigt eksperter i dumme spørgsmål. Ligner det noget at spørge en senil gammel dame "Nå, hvad ligger De så her for?". Eller den læge der interesseret betragtede en byld og spurgte patienten "Hvorfor er den sort i spidsen?".

Her kommer man uvilkårligt til at tænke på det yndede TV-journalistspørgsmål "Hvordan FØLTE du det, da du... (opdagede at dit barn var åndssvagt, blev klar over at du led af en dødelig sygdom, så din mor springe ud fra 5. sal osv. osv.)".

Hvor mange bruger ikke udtrykket "jeg vil gøre ALT for at... (hjælpe dig, finde en løsning, skaffe dit eller dat osv. osv.)". 'Alt' er et stort ord, og de fleste vil i virkeligheden ikke gøre noget som helst. Hvorfor siger de så den slags?

Når nogen siger "jeg er revnende ligeglad", kan man være stensikker på at de mener det modsatte. Hvorfor?

Mange dumme bemærkninger og taktløsheder er ren og skær tankeløshed. Og hvad mere er, en rigtig dårlig vane som besværliggør kommunikationen mellem mennesker.

Det de fleste af os mangler er INDLEVELSESEVNE. Og det skyldes nok at man intet véd, før man har prøvet det selv. Men jeg tror tilværelsen ville blive mere tålelig, hvis alle prøvede at tænke sig lidt mere i medmenneskets sted - eller bare tænkte sig lidt om før de åbnede munden.

Vibeke Cerri (f. 1922)

Forlagskonsulent

Nu får vi fred!

Diskussionen om oprindelsen til det sønderjyske *frøj for* (M&M 10. årg. nr. 3 (1985), 11. årg. nr. 3 (1987)) har fået 3 sprogforskere til at reagere. Vi bringer alle 3 indlæg.

Om Freja og fred

Det var velgørende at se et læserbrev (11,3) der bragte lidt orden i sagerne vedrørende det (sønder)jyske udtryk *frøj for* (et eller andet).

Det højeste organ for udbredelsen af indsigt i det danske sprog skulle vel foruden de mere vildtflyvende påstande der bringes til torvs også gerne kunne byde på noget der ligger i omegnen af sandheden.

I al korthed kan det oplyses at *fred* på jysk hedder *frøj* eller *fre*, det første i syd- og sønderjysk samt i et stort østjysk område, det andet i vestjysk og nordjysk. Når *fred* hedder *frøj* er det ganske parallelt med at *smed* hedder *smøj* og (et) *led* hedder *løj* (gammeldansk frith, smith, lith). Der er altså tale om en veletableret og velkendt lydlov.

Derimod kan gudenavnet *Frej* (litterær form optaget i nyere tid efter oldnordisk) ikke ved ubrudt tradition komme til at hedde *Frej* ell. lign., hverken i jysk eller i andre former for dansk. Til den oldnordiske form *Freyr* svarer iflg. en anden ubønhørlig lydlov den danske (og svenske) form *Frø*; dette navn indgår inden for det jyske område i herredsnavnet *Frøs Herred*;

det samme ord, men ikke som gudenavn, antages at indgå i stednavnet *Frøslev* (flere lokaliteter, se K. Hald *Vore Stednavne*, 248). Der er altså ingen mulighed for at identificere *frøj* i *frøj for* med guden *Frey/Frø*; og da der rent forståelsesmæssigt ikke er nogen vanskelighed med tolkningen "fred for" kan man roligt droppe denne diskussion.

Interessererede kan iøvrigt henvises til Feilbergs jyske ordbog, opslagsordene *fredsted*, *fred*, *frede*, *frifra*, *ptøj*, *tyrfred* (advarsel: det sidste har ikke noget med guden Tyr at gøre!) - her er der mange eksempler på hvordan ordene *fred* og *frede* bruges som legeudtryk i forskellige sammenhænge. Legeudtrykket *fred* = 'helle' er medtaget i *Ordbog over det danske Sprog* (Fred 1.2., slutn.); der gives her flere litteraturhenvisninger.

I 1679 skrev svenskeren Olov Rudbeck en bog hvori Platons forsvundne Atlantis punkt for punkt blev identificeret med Sverige. Ganske vist skrev Platon at Atlantis var en ø, men da dette ord på græsk hedder *nēsos* var det naturligvis det samme som det svenske *näs*, dvs. halvø; på samme måde med andre oldtidsnavne: *Scythia* var det samme som skytternes land, Plutos navn er beslægtet med verbet *blote*, Mercurius' med *marked*, *Venus* med *væn* (skøn) osv. Der ligger en rig arbejdsmark og venter på den der fri og uafhængig af alle snæ-

rende facts vil gøre sig sine egne tanker om sprogets forunderlige historie.

Bent Jul Nielsen

Kære Mål & Mæle!

En seriøs læser, der stiller et sprogligt spørgsmål, fortjener et seriøst sprogligt svar; derfor følgende:

Sprogforskere med indsigt i lydhistorie og dialektologi giver Finn Stendevad ret, når han (i Mål & Mæle 11. årg. 1987 nr. 3 s. 3) formoder, at det jyske *frej* i forbindelsen *frej for* "helle for" hænger sammen med ordet *fred*; *frej* er en udtaleform af *fred* og har ikke nogetssomhelst med gudenavnet *Frey* at gøre, og da slet ikke med Frey som frugtbarhedsgud, som Lars Henriksen synes at mene. Ordbog over det danske Sprog, som er god at få forstand af, når man skal besvare sproglige spørgsmål, nævner den dialektale betydning "helle" af ordet *fred* (bind V spalte 1196₅₇), og det er en betydning, som ikke kun findes i de dialekter, hvor *fred* udtales *frej*, men også i dialekter med andre udtaler, fx *fre*. Guden Frey, som på dansk skulle hedde Frø (jf. fx stednavnet *Frøslev*) har altså intet med jyske børns leg at gøre; ligesom jætten Loke nok heller ikke har noget med Lokke Løjemand at gøre, men det er en anden historie, som der er skrevet en lang og god afhandling om i tidsskriftet *Danske Studier* 1909.

*Marie Bjerrum
Charlottenlund*

Lidt om guden Frej eller Frø

Jeg vil gerne ile Finn Stendevad (Mål & Mæle 11. årg., 3, 1987) til undsætning mht. vendingen "Frej for". Det forekommer mig evident at det, som

Stendevad siger, er sønderjysk for "fred for" og ikke har en pind med gammelnordisk mytologi og dermed guden Frej at gøre. I sit svar, som desværre er skrevet op mod en deadline, erkender Lars Henriksen jo også i nogen grad at den mytologiske udlægning er dubiøs. Men han ender dog med at fastholde den.

Generelt gælder det om de gammelnordiske guder, Odin, Thor, Loke, Frej, Freja osv. at det almene kendskab til dem idag er formidlet gennem et bestemt filter, nemlig *præroman-tikkens og romantikkens mytologiske interesse*. Vi har dem ikke - eller ihvertfald kun i uhyre ringe grad - direkte fra vores oldtid og middelalder. Et vigtigt værk i så henseende er P. F. Suhms "Om Odin og den hedniske Gudelære" fra 1771. Og Suhm og andre øste især af de rigtflydende oldislandske kilder og anvender *oldislandske navneformer*.

FREYR hedder guden på oldislandsk, og det bliver på dansk til FREJ. Men det oldislandske FREYR er efter min sproghistoriske viden en delabialiseret form af et ældre FRØ-YR, der på ægte olddansk ved manglende delabialisering og monoftongering istedet bliver til FRØ. Rent faktisk er FRØ også gudens navn i Saxos Danmarkskrønike fra ca. 1200-1210 (1. bog, 8 + 3. bog, 2), det vistnok eneste kildested for dette gudenavn på gammeldansk. Endvidere optræder formen FRØ i gamle personnavne såsom Frøbjørn og Frøsten og stednavne som Frøslev og Frøs Herred.

Ganskevist findes navnet Frøbjørn i en delabialiseret form på en århusiansk runesten (FREBIURN). Men det er nok udtryk for en sproglig tendens der ikke slog igennem i det lange løb men tabte, og ihvertfald er voka-

len jo monoftongeret. Monoftongeringen, dvs. det at tvetyde såsom *ei* og *ø* bliver til enkeltlyde (*e* og *ø*), er mig bekendt undtagelsesløs i dansk. Et gudenavn FREJ er altså aldeles udansk.

Det er måske iøvrigt værd at bemærke at Erik Pontoppidan, der i 1736 i sin berømte "Fejekost" satte sig for at fremdrage alle levende levn af hedensk og katolsk tankegang i Danmark - ikke af romantiske grunde men til skræk og advarsel - ikke kender noget til Frej- eller Frø-påkaldelser.

Jeg er enig med Lars Henriksen i at det er spændende at lede efter levende levn af ubrudt århundreder og årtusinder gammel tradition. Men erfaring med arbejde med den slags siger mig at det gang på gang, når man går sagerne på klingen, viser sig at disse formodede urlevn ikke er så gamle endda.

Peter Meisling
Cand. phil.

Hjernens sprog

Ord slides og revner, bryder somme tider sammen under byrden, under belastningen, mister fodfæstet, falder, går under eller rådner op af mangel på præcision, vil ikke stå i geled, vil ikke stå ret.

T. S. Eliot

Sproget kan kaldes et beskrivelsessystem. Med det beskriver vi vores oplevelse af verden. Og ved hjælp af det tilegner vi os verden - og sproget, idet vi forklarer det ene ord med andre. Vores sprog er på den ene side bestemt af de erfaringer, vi har gjort med det, og på den anden side lever det sit eget liv og bestemmer, hvordan vi oplever verden.

Livet igennem lærer vi en række sådanne beskrivelsessystemer, der både er værktøjer for oplevelse og tænkning og samtidig uden for vores rækkevidde, fordi de er bestemt af vores tidligere erfaringer, dengang da vi lærte dem.

Der er ikke bare det verbale sprog, som vi taler og skriver; der er også andre sprog eller beskrivelsessystemer som f.eks. billeder, kurver, landkort, noder, matematiske sprog og andre fagsprog med særlige symboler.

Disse beskrivelsessystemer er imidlertid ikke de eneste sprog, som vi benytter os af. Der er også mere primitive sprog i arbejde mellem sansning, tænkning og handling. Faktisk sker der en række af oversættelser fra den

ydre påvirkning af en modtagende nerve, f.eks. i øjet, til den bevidste oplevelse. Meddelelsen bliver "omkodet" flere gange undervejs.

Sansernes sprog

En kode er et tegnsystem, hvor de enkelte tegn kun delvis eller slet ikke ligner det, de står for. Alle sanseindtryk skal kodes på en måde, så de kan sendes rundt i nervebanerne som elektrokemiske impulser. Hver sans arbejder bedst, når den udsættes for specielle fysiske påvirkninger. Nerverne i øjnene reagerer på lys (elektromagnetiske svingninger), øret reagerer på lyd (tryksvingninger), smagsløgene og lugtesansen på kemiske påvirkninger, og føle- og ledsansen på mekaniske påvirkninger eller påvirkninger med varme/kulde. Men alle disse former for påvirkning skal omformes til en kode, som ad nervebanerne kan sendes til og fra hjernen.

Det sker ved at sansecellerne omformer den fysiske påvirkning til elektrokemiske impulser, hvor hver impuls er en kortvarig bølge af elektriske ladninger. Alle disse impulser er ens, hvad enten de kommer fra øjet, ørerne eller huden til hjernen, eller for den sags skyld hvis de kommer fra hjernen og løber ud til musklerne. Forstået på den måde taler hjernen kun ét sprog, hvis tolkning i bevidstheden kun afhænger af, hvor nerveimpulserne havner.

I virkeligheden er det ikke ørerne der hører, og øjnene der ser, men hjernens modtageområder for syns- og høreimpulser der sammen med den øvrige funktion i hjernen siger os, hvad vi hører og ser. Det er derfor, man kan se forskelligt på tingene og opfatte budskaber i selv de svageste lyde eller lysglimt; de ville være meningsløse uden en tolkning.

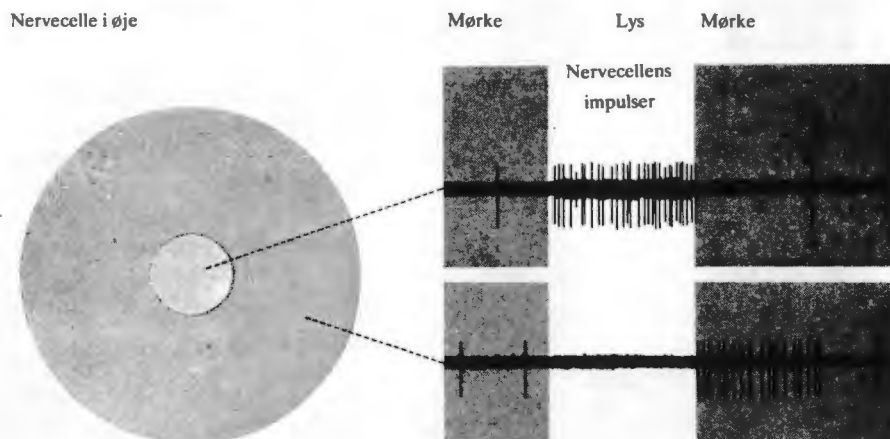
Koden af impulser kan varieres næsten i det uendelige, dels ved variation af hvor mange impulser der sendes i sekundet, dels ved at forskellige nerveveje er aktive eller tavse, så der danner sig forskellige impulsmønstre.

Modtagenerverne i sanseorganerne virker på forskellig måde, når de påvirkes. Nervecellerne i øjnene er såle-

des specialiserede, således at nogle f.eks. sender signaler, når den centrale del af modtageområdet belyses (figur 1); mens andre sender, når den perifere del belyses.

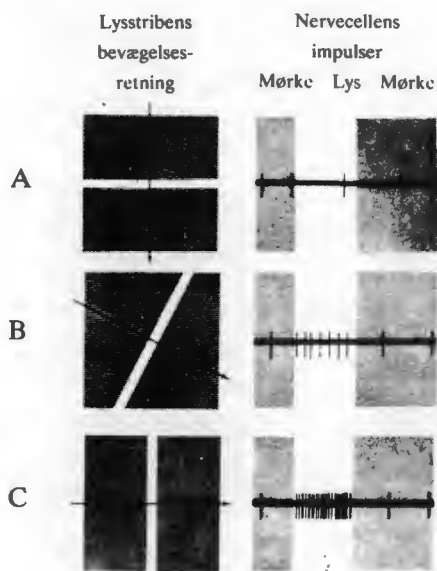
I nogle tilfælde kender man koden ganske godt. Mennesker, som er blinde eller døve, kan nu få indsat elektriske apparater, som direkte via et TV-kamera eller en mikrofon kan stimulere nerveceller i modtageområderne i hjernen. Derved kan den handicappede opleve en form for syns- eller høreindtryk fra omverdenen. Det billede, den blinde derved "ser", er ikke så detaljeret; men det kan hjælpe ham eller hende til undgå forhindringer.

Figur 1. Når der falder lys på midten af et lille modtageområde i øjet, sender nerven impulser med et mønster som det viste til hjernen. Hver lodret streg betegner en nerveimpuls. Nerven sender impulser med jævne mellemrum, når den er i hvile. Men når den påvirkes med lys, sender den en tæt "pakke" af impulser. Dette er signaler, man kan måle direkte med elektrisk udstyr.

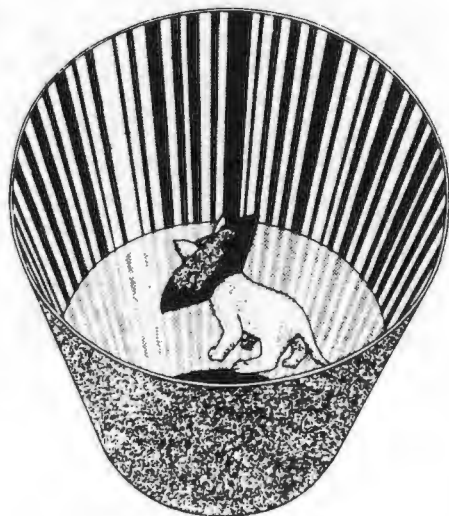

Synsnerverne i øjnene sender deres impulser til modtageområder i hjernen. Her sidder der også celler, som er specialiserede til at reagere på mere sammensatte former og bevægelser. Figur 2 viser, hvordan tre forskellige orienteringer af en lysstribe giver forskellige reaktioner i en sådan celle i hjernen. Man kalder sådanne celler trækdetektorer, fordi de fortrinsvis er aktive ved ganske bestemte former og bevægelser eller ved særlige lyde, hvis det drejer sig om hørelsen.

Figur 2. Når en smal lysstribe bevæger sig igennem en del af synsfeltet (figurerne til venstre) reagerer en bestemt celle i hjernens synsområde som vist på figurerne til højre. Den sender kun mange impulser, når lysstriben bevæger sig i en bestemt retning (C).

I modsætning til mere simple celler er trækdetektorernes reaktioner ikke medfødte, men afhængige af stimulation fra et varieret miljø. Det har man vist i forsøg, hvor man i den afgørende periode af en katts liv ikke har vist den noget vandret (figur 3).

Figur 3. Kattekillingen ser kun lodrette striber i den afgørende periode af sin opvækst. Skærmen forhindrer kittingen i at se sin egen krop. Det betyder, at den bliver blind for vandrette striber.

Katten bliver funktionelt blind over for vandrette striber. Det vil sige, at selv om dens øjne godt kan se vandrette striber, så opfatter den dem ikke, fordi den ikke har udviklet hjerneceller, som reagerer på vandrette striber.

På samme måde som katten bliver blind overfor vandrette striber, hvis den er vokset op i et miljø med ene lodrette striber, bliver danske børn døde overfor de variationer i sprogly-

de, som er enestående for andre sprog som f.eks. kinesisk.

Der findes mange niveauer i hjernen, hvortil sansningerne oversættes, før vi kan sige, at vi er klar over, hvad vi har oplevet. På hvert niveau breder nerveimpulserne sig som ringe i vand, men organiseret efter nervebanernes veje og stier. Bevidsthedens niveauer er ikke udforsket så eksakt som de "lavere" niveauer. Dem kan man derfor indtil videre kun have teorier om. En teori er, at bevidstheden ikke kan lokaliseres til noget bestemt sted i hjernen.

Tænkningens sprog

Når man tænker på, hvor mange slags sanseindtryk vi skal forene til en helhed, kan det synes forunderligt, at det faktisk kan lade sig gøre. Under en middag skal man sammenholde synsindtryk, "hvor er kødstykket?" indtryk fra føle-, muskel- og ledsans, "hvor er min hånd med gafflen?" indtryk fra smags- og lugtesans, "hvordan smager maden?" og hørelse "smasker jeg? hvad siger bordherren eller borddamen?" Det hele skulle gerne kunne samles i en oplevelse af én helhed, én samlet situation.

Det er her, hjernens "højere" beskrivelsessystemer har en første funktion. De har også andre funktioner, som det vil fremgå senere. Hvert beskrivelsessystem er uafhængigt af en bestemt sans eller rettere sansemodalitet. Derfor kan hjernens beskrivelsessystemer "oversætte" sansninger fra mange samtidige kanaler (modaliteter) til noget i én modalitet.

Det er præcis det, der sker, når vi sætter ord på en oplevelse. *Bøf* er en betegnelse, som samler alle sanseindtryk: smag, lugt, syn, følelse (mod

kniven og i munden) og hørelse, når man skærer i den og tygger den. Ordet i sig selv er ikke knyttet til en bestemt sans, selv om det oftest ses eller høres. Så det sædvanlige (verbale) sprog har netop den egenskab, at det kan omforme multimodale indtryk til noget, der ikke er knyttet til en bestemt sansemodalitet.

Ud over at forene en række forskellige sanseindtryk har beskrivelsessystemerne også den egenskab, at de forener de følelsestoner, som er forbundet med sanseindtrykkene. Når vi tænker på *bøf*, genoplever vi også i fortættet form det behagelige eller ubehagelige, der er forbundet med sansningen af en *bøf*.

Nu er eksemplet med *bøf* hentet fra et beskrivelsessystem, som vi kan iagttage uden for hjernen. Hvilke beskrivelsessystemer hjernen faktisk benytter sig af, kan vi kun iagttage indirekte. Derfor ved vi ikke med sikkerhed, hvilke beskrivelsessystemer hjernen benytter.

Der er ingen sikkerhed for, at de beskrivelsessystemer, vi kan høre og se omkring os, er de samme som, eller blot ligner de systemer, som hjernen benytter. Man fanges af det paradoks, at et beskrivelsessystem skal beskrive sig selv. Adskillige udveje af paradokset har været tænkt, og hver har sin filosofiske tradition.

Men et argument for en sammenhæng mellem tænkning og de kendte beskrivelsessystemer er, at der sker alvorlige ting med et menneske, som mister et eller flere af sine beskrivelsessystemer ved en hjerneskode. Det kan være tab af det verbale sprog, ligesåvel som det kan være tab af fornemmelsen for andres følelser og holdninger, sådan som de kommer til udtryk gennem deres kropssprog.

På den ene side er meningerne delte om, hvorvidt det verbale sprog er nødvendigt for, at man kan tænke. På den anden side er der ikke tvivl om, at sprog er nødvendige for, at man kan lære noget. Det kan både være verbalt sprog eller døves tegnsprog. Uden sprog er det umuligt at rette andres opmærksomhed mod ting eller emner, der ikke er fysisk til stede. Med sproget overføres den kulturbundne beskrivelse af verden til nye generationer.

Beskrivelsessystemer uden ord

De fleste af de kendte beskrivelsessystemer er (verbalt) sproglige. Det gælder f.eks. de fleste fagsprog, håndværksmæssige og videnskabelige. Den formelle logiks sprog er verbalt, der er ord for håndværkernes redskaber, og i litteraturkritikkens og filosofiens beskrivelsessystemer er der ord til at beskrive andre ord med. Men det er dog væsentligt, at disse beskrivelsessystemer oftest læres gennem alle sanser. Det er f.eks. sikrest at lære, hvad en sålbænk er, hvis man selv har lagt én på plads under et vindue.

Matematik er et vigtigt redskab for fysikkens formelle beskrivelsessystem,

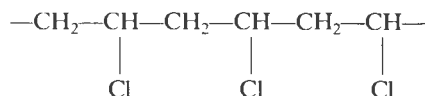
$$\left(x - \frac{v_{x0}v_{x0}}{g}\right)^2 = -2\frac{v_{x0}^2}{g}\left(z - \frac{t_{x0}^2}{2g}\right)$$

Ovenfor er f.eks. en beskrivelse af en kanonkugles bane i et lufttomt rum. v_{x0} , v_{y0} , og v_{z0} er hastigheden af kuglen ved affyringen i rummets tre dimensioner. Det ses let, som det hedder blandt dem, der behersker den

matematiske syntaks, at kuglens maksimale højde er

$$Z_m = \frac{V_{z0}^2}{2g}$$

Kemien benytter et helt andet beskrivelsessystem, som kun på overfladen ligner matematik. Her er f.eks. formelen for polyvinylklorid (PVC). Det er den form for plastik, man bruger til at lave gramfonoplader, plasticposer, regnfrakker og meget andet af.

Både det matematiske beskrivelsessystem og kemiens beskrivelsessystem kan oversættes til ord. Men der er også beskrivelsessystemer, som ikke så let lader sig udtrykke i verbalt sprog. Det gælder f.eks. de systemer, der er virksomme, når vi skaber eller genskaber musik og billedkunst. Det giver jo ingen mening at sige, at Mozart først tænkte sine symfonier i ord og siden noterede dem på nodepapir. Efter hans eget udsagn var han i stand til at holde en hel symfoni i hovedet på én gang, således at den hastighed, hvormed han kunne skrive noderne ud, bestemte, hvor hurtigt han kunne komponere. Formodentlig har han haft det med musikalsk skaben, som de fleste andre mennesker har det fra tid til anden, når de skal skrive noget, de for længst har formuleret i hovedet.

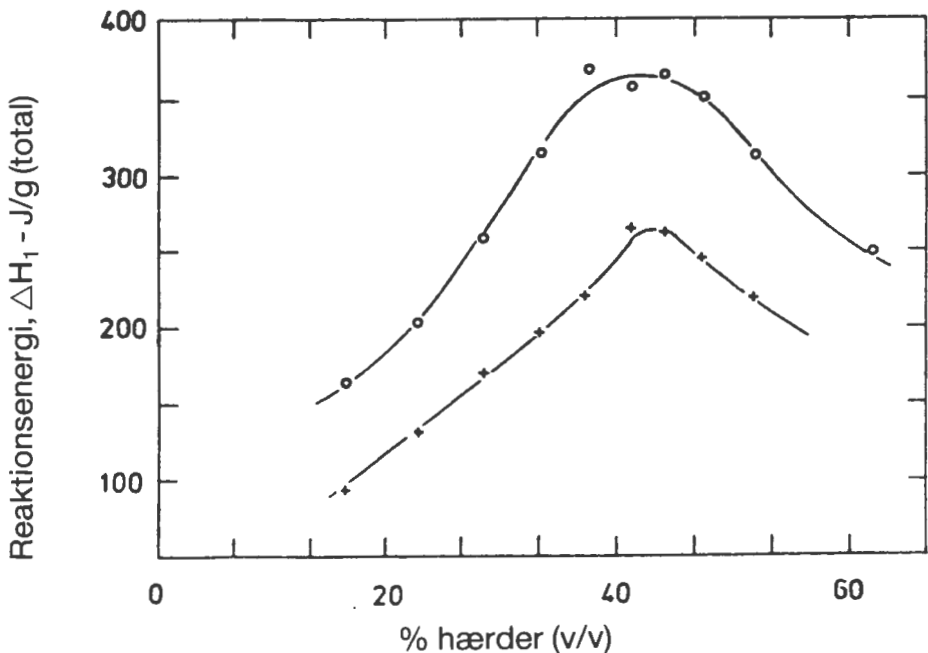
Det vil sige, at Mozarts musikalske beskrivelsessystem har haft stærkt sammensatte enheder på et højt niveau, som satte ham i stand til at fastholde lange musikalske forløb ved hjælp af en kombination af forholdsvis få enheder.

På samme måde er Rembrandts malerier og tegninger næppe skabt gennem ord, men gennem synserfaringer og indre billeder, som har haft en mageløs adgang til systemer, der kunne overføre dem til papir og lærred.

Figur 4. Eksempler på beskrivelsessystemer, som ikke så let lader sig udtrykke med verbalt sprog.

Epoxy og V1

Abstraktion og indlæring

Ved "oversættelsen" af en mangfoldighed af sanseindtryk til et beskrivelsessystem sker der en mægtig abstraktion. Forholdet mellem det faktiske landskab og kortet over det er et godt eksempel. Man ser bort fra alle de konkrete sanseindtryk og tilknyttede følelser og lader dem repræsentere af noget, som slet ikke behøver at være knyttet til en bestemt sans.

Denne abstraktion giver mulighed for at se ligheder mellem vidt forskellige ting og for at kombinere dem i tankerne. Et beskrivelsessystem er således både en tankekniv, som skærer det væsentlige ud af omgivelserne, og det er den tankelim, som limer det væsentlige ind i omgivelserne igen, når vi har drejet det og set det fra alle ønskelige synsvinkler.

Derfor er det i sagens natur dømt til at mislykkes, hvis man forsøger at bruge et beskrivelsessystem uden at ville acceptere, at man dermed kun beskriver en del af verden. Ikke nok så mange gange *ligesom, på en måde, sådan set, omkring* og *jeg føler* kan redde én. Hvis det ikke er klart, hvilken del af verden man beskriver, kan sådanne modifikationer kun signalere til andre, at man ikke har tillid til sin egen tænkning.

Novicen fra Mars eller fra moders liv skal først lære, at ikke alle udbulninger på vandrette flader står fast, og at der blandt dem, man kan sidde på, er nogle, som kun tjener det formål, at man kan sidde på dem én person ad gangen. Den slags indretninger sammenfatter den kyndige blot i en enkelt enhed, *stol* i et beskrivelsessystem. Når man har denne enhed, er det ingen sag at møblere et helt rum.

Den kyndige kan hjælpe novicen ved at udpege de dele af virkelighe-

den, som er særligt vigtige for det beskrivelsessystem, som novicen gerne vil lære. Den kyndige kan vise, hvordan tilsyneladende forskellige ting kan hænge sammen i et beskrivelsessystem. Læreren kan "stimulere" novicen til at danne sig sine egne begreber; men det betyder ikke at give novicen så mange sanseindtryk som muligt. Det betyder at udpege, sammenligne og navngive.

Uden beskrivelsessystemer ville vi slet ikke kunne orientere os i det virvar af forskelligartede sanseindtryk, vi modtager. Det er beskrivelsessystemernes fortjeneste at vi kan foretage en oversættelse af indtryk fra forskellige sanser til én enhed.

Det er muligt, at hjernens to halvdele er specialiseret, således at den venstre er bedst til at arbejde inden for et af beskrivelsessystemerne, hvorimod den højre er bedre til at arbejde med indtryk fra flere sanser på samme tid. Det er en teori, som vi håber at kunne komme tilbage til senere.

*Mogens Dalby
dr. med., overlæge i neurologi
ved Århus Kommunehospital*

*Carsten Elbro
underviser i læsning
ved Københavns Universitet*

Heller og også

Oven over indgangsdøren til Niels Bohrs sommerhus hænger der en hesteko. En gæst der undrede sig over at finde dette tegn på overtro ved indgangen til netop Niels Bohrs hus, spurgte professoren: "Hvordan kan De som naturvidenskabsmand tro på, at en sådan tingest bringer lykke?" "Nåh, jeg tror nu heller ikke på den," svarede Niels Bohr, "men jeg har ladet mig fortælle, at den bringer lykke også hvis man ikke tror på den."

Denne historie er egentlig ikke svær at forstå, og alle "normale indfødte sprogbrugere" kan uden vanskelighed forstå fx meningen med sætningerne: *Nåh, jeg tror nu heller ikke på den og også hvis man ikke tror på den.* Men spørger man så videre: Hvad betyder da i denne sammenhæng *heller* og *også*, bliver vist de fleste svar skyldig. Hvad betyder egentlig *heller* og *også*? Det er det denne artikel handler om.

Ordbogsdefinitioner

Det første forslag til hvad *heller* betyder kan være: *heller* bruges i stedet for 'også' foran *ikke*. Det passer fint i sammenhængen *hun var ikke ung, og hun var heller ikke gammel*. Og *også* betyder så 'ligeledes' og bruges ifølge Ordbog over det danske sprog hvor omtrent det samme udsiges om to eller flere genstande, eller hvor to eller flere udsagn angives på samme måde at gælde om samme genstand. *Hun*

var høj og hun var også tyk. Sætningerne betyder så: 'hun var ikke ung og hun var ligeledes ikke gammel' og 'hun var høj og hun var ligeledes tyk'.

Også betyder 'ligeledes', og *heller* betyder altså 'ligeledes' foran en nægtelse, dog for begge ord kun hvis det forgående led, det som det aktuelle led sidestilles med, gælder på samme måde, dvs. at det, ved *også*, ikke er benægtet, og at det, ved *heller*, er benægtet; man kan således hverken sige: *hun var ikke ung og også gammel* eller *hun var ung og heller ikke gammel*. *Også* kræver at ingen af leddene er benægtet og *heller* kræver at de begge er benægtede.

Begge ord kræver at de to størrelser som sidestilles også har omtrent samme betydning, man kan sige at de indholdsmæssigt skal være parallelle; man kan ikke så godt sige: *hun var lille og også tyk* og *heller ikke*, men dog bedre: *hun var ikke lille og heller ikke tyk*. Vil man sige disse sætninger må man sætte ordet *men* mellem dem: *hun var lille men tyk* og *hun var ikke lille men heller ikke tyk*.

Læg mærke til at det der skal sidestilles, ikke behøver at være udtrykstørrelser som ord eller grammatiske mønstre, det skal blot være indholdstørrelser som fx meningen med en sætning eller forholdet som omtales: *Ikke kan en stad skjules som ligger på et bjerg, og heller ikke tænder man et lys og sætter det under en skæppe. Stad*

og *lys* har ikke omtrent samme betydning, og det har *kan skjules* og *man sætter under en skæppe* heller ikke. Det er de to 'forhold' der har omtrent samme betydning: 'man kan ikke skjule en stad som ligger på et bjerg', og 'man tænder ikke et lys og sætter det under en skæppe'.

Forudsætninger

Kan man nu sige at det er en del af betydningen af ordet *heller*, at der skal være en nægtelse efter *heller*? - Ikke 'betydning' i normal forstand. For man plejer at mene om 'betydning' at det er noget som kan angives ved en definition som kan træde i stedet for ordet når det optræder. Man kan således sige at 'ligeledes' er betydningen af *også*, men man kan ikke sige at 'ligeledes ikke' er betydningen af *heller* for det ville give betydningen: 'hun var ikke ung og hun var ligeledes ikke ikke gammel'; man kan kun sige: *heller* betyder 'ligeledes', forudsat at det drejer sig om noget benægtet.

Denne del af betydningen er altså ikke det der er i forgrunden af meningen i de sætninger hvor man bruger ordet *heller*, men noget som er i baggrunden og som taleren forudsætter gælder, og forudsætter at høreren ved og accepterer. Det om den benægtede sammenhæng er ikke betydningen af ordet *heller*, men forudsætningen for brugen af ordet *heller*.

Kan man så sige at det er en del af betydningen af ordene *heller* og *også*, at de sidestillede forhold skal være af omtrent samme betydning eller være benægtet på samme måde? -Det kan man heller ikke. Det er også en forudsætning for brugen af ordene *heller* og *også* at de bruges ved det senere af indholdsmæssigt parallelle størrelser.

Forudsætninger af denne type er meget hyppige i sproglige tekster - og bemærk de forekommer kun i ytrede tekster, det er jo nemlig noget talere, når de bruger sproget, med deres ord forudsætter kendt og accepteret hos modtageren. Med bestemthedsformen *-en* i *indgangsdøren* forudsætter taleren således at høreren kender denne 'indgangsdør'. Med ordet *sva-rer* forudsætter taleren at høreren ved at der er blevet spurgt først; man kan jo ikke svare hvis man ikke er blevet spurgt.

Den beredvillige tilhører

Disse forudsætninger er vigtige, men anderledes end hvad talere ellers udsiger. Er forudsætningen nemlig ikke tilstede, vil hørere lede i deres hukommelse og i deres almene viden for at finde noget som kan være opfyldelsen af forudsætningen, mens hørere når de hører noget udsagt som de ikke tror på, blot registrerer at det ikke er i overensstemmelse med hvad de selv tror, med andre ord: at de er uenige med taleren.

Tag eksemplet med *indgangsdøren*; hørerne kender ikke nogen indgangsdør - på dette sted i historien. Men de leder efter noget som kan give dem kendskab til denne dør og det findes i ordet *sommerhus*, *indgangsdøren* er selvfølgelig den dør som der må være i Niels Bohrs sommerhus, som i et hvert andet hus.

Tag eksemplet med ordet *også* i sidste sætning af historien. Med ordet *også* forudsætter taleren at det omtalte forhold gælder 'ligeledes' som et andet forhold af omtrent samme betydning. Hvad er nu det der på grund af ordet *også* forudsættes at gælde på samme måde som 'hvis man ikke tror på den'? Hørerne leder i deres hu-

kommelse og i deres almene viden: hvad er parallelt med 'hvis man ikke tror på den'?

Der har ikke udtrykkeligt i det foregående været nævnt noget som betingelse for at en hestesko bringer lykke! Så må høreren selv indsætte det, og det kan kun blive: '(en hestesko bringer lykke,) hvis man tror på den'. Hørere af Niels Bohrs replik - og det vil både sige gæsten hos Niels Bohr, og læsere af dette nummer af Mål & Mæle - vil så, for at få mening ud af sætningen, indsætte som kendt og accepteret af dem selv: '(en hestesko bringer lykke) hvis man tror på den.

Den værdiløse hestesko

Men hvor kan man - evt i underforstået form finde det i det foregående? Jo, gæsten siger: *Hvordan kan De som naturvidenskabsmand tro på at en sådan tingest bringer lykke?* Og umiddelbart vil de fleste nok mene at gæsten har ræsonneret omtrent således:

Naturvidenskabsmænd tror ikke på hestesko
Niels Bohr er naturvidenskabsmand

Niels Bohr tror ikke på hestesko

Men når høreren nu på grund af ordet *også* tvinges til at lede efter den eventuel underforståede sætning: *hvis man tror på hestesko bringer den lykke*, viser det sig at man med den som præmis kan komme til samme resultat.

Men før vi går ind på dette andet mulige ræsonnement som kan være gæstens grund til at spørge, må det lige opklares hvad *en sådan tingest* forudsætter. Udtrykket henviser til hesteskoen, men det forudsætter 'hesteskoen er værdiløs'.

Det ræsonnement hos gæsten som ordet *også* forudsætter må så snarere have været følgende:

hvis man tror på hestesko bringer den lykke
hesteskoen er værdiløs

man tror ikke på den

Og det er jo egentlig et meget rimeligt ræsonnement; en naturvidenskabsmand vil kun tro på en hestesko hvis den faktisk bringer lykke. Og når den nu er værdiløs og ikke bringer lykke, tror en naturvidenskabsmand som Niels Bohr ikke på den.

Underforståelser

Og tilbage til ordet *heller*. Det viser sig at det kun er det efterfølgende forhold som udtrykkeligt skal være benægtet, dvs. indeholde ord som *ikke*, *ingen*, *aldrig*. Det tidligere udtryk, det som *heller*-forholdet sidestilles med, behøver ikke udtrykkeligt at være benægtet, det kan indeholde en underforstået nægtelse; det er nok at forholdet kan opfattes som negationen af noget som er omtrent det samme som det forhold der senere benægtes.

Tag eksemplet (hvor rækkefølgen af leddene forøvrigt er byttet om): *Man er jo heller ingen dosmer fordi de er kloge*; her er der ikke nogen anden nægtelse end *ingen*. Ikke desto mindre er det klart at *heller* er på sin plads, og det må skyldes at høreren beredvilligt regner ud hvad det er for et forhold der kan være benægtet og som har omtrent samme betydning som *at være en dosmer*. *At være klog* betyder 'ikke at være nogen dumrian'. *At være en dumrian* og *at være en dosmer* har omtrent samme betydning.

De er begge benægtet, den ene udtrykkeligt, den anden er underforstået og derfor også underforstået benægtet. Meningen med udtrykket kan foreløbigt beskrives således: 'De er ikke nogen dumrianer og jeg er ligeledes ikke nogen dosmer.'

Læg mærke til at taleren, ved med ordene *heller* og *også* at forudsætte at to forhold er af omtrent samme betydning, ikke blot får defineret hvad der omtrent betyder det samme som hvad, men også hvad der er det modsatte af hvad. Det er således lettere at forstå: *hun var høj og hun var også tyk*

og *hun var ikke høj og heller ikke tyk* end det er at forstå: *hun var lille og hun var også tyk og hun var ikke lille og heller ikke tyk*. Det skyldes at der er mere lighed mellem 'stor' og 'tyk', end der er mellem 'lille' og 'tyk'.

Bondefangeri

Det er imidlertid ikke plat umuligt at forstå udtrykket *hun var ikke lille og heller ikke tyk*. Høreren må blot "læse mere mellem linjerne" og det er både svært og besværligt. Hvis man som hører skal forstå dette udtryk må man fra sin hukommelse, fra sin almene viden

- eller måske fra sin fantasi - hente en situation frem hvor den ene person har sagt: *Har du set en lille tyk pige?*, og hvor den anden derpå svarer: *Ja, jeg har set en pige, men hun var ikke lille og hun var heller ikke tyk*. Så har de to forhold, 'lille' og 'tyk', nemlig den omtrentlige samme betydning at de begge gælder om den pige som den første person leder efter.

Her er det tydeligt at hørere ikke reagerer ved at forstå: 'Aha, han mener noget andet om forholdet mellem højde og tykkelse end jeg gør'. Modtagerne tænker: 'hvordan kan dette her dog give en fornuftig mening?' Det er fordi paralleliteten, den omtrent samme betydning, ikke udsiges men forudsættes.

Denne forudsætning af den underforståede parallelitet ved brugen af ordene *heller* og *også* kan udnyttes på smarteste måde til at bondefange folk og få dem til at acceptere holdninger uden at gøre sig klart at det er det de gør. Tag eksemplet: *Kender du Ulla og Hans. Han stemmer på Kristeligt Folkeparti, og hun er heller ikke for klog*. Dermed har taleren forudsat, og ladet hørerne selv tilføje accepten af, at man ikke er for klog hvis man stemmer på Kristeligt Folkeparti.

Ikke

Til billedet af hvad brugen af ordet *heller* forudsætter, hører endnu et moment: *heller bruges kun i forbindelse med ordet ikke*, og *ikke* bruges kun når taleren har grund til at antage at det vil være relevant for modtageren at få en oplysning om hvad der *ikke* er tilfældet, som jo er meget mindre informativt end oplysninger om hvad der *er* tilfældet. En taler kan kun antage at oplysninger om hvad der *ikke* er tilfældet, vil være relevante for hørere hvis taleren har grund til at antage at hørerne tror det som med sætningen benægtes. Det er fx mere rimeligt at sige: *hvalen er ikke en fisk*, end det er at sige *katten er ikke en fisk*, for taleren kunne have grund til at antage at hørerne troede at 'hvalen er en fisk', mens taleren ikke har grund til at antage at hørerne skulle tro at 'katten er en fisk'.

Lad os nu antage at sætningen: *Man er jo heller ingen dosmer fordi de er kloge* siges af Hans om Per og Poul. Han antager at de tror det der benægtes: 'Hans er en dosmer'. Men når den anden del på grund af ordet *heller*, skal opfattes som en underforstået benægtet sætning med følgende mening: 'fordi de ikke er nogle dumrianer', så må denne sætning tænkes at høre hjemme i en situation hvor de antager at han (eller andre) troede at de var dumrianer.

På denne måde kan man ende med at beskrive indholdet af dosmersætningen som: 'der er ligeledes ikke grund til at sige at jeg er en dosmer fordi der ikke er grund til at sige at de er dumrianer'.

Heller ikke

Og til sidst kan vi så prøve at beskrive betydningen af sætningen:

Nåh, jeg tror nu heller ikke på den. Den forudsætter et tidligere nævnt parallelt forhold. Der er to muligheder for hvad dette tidligere forhold er: 'Niels Bohr er naturvidenskabsmand', eller 'gæsten tror ikke på hesteskoen'. Den første kan opfattes som en benægtelse af 'Niels Bohr er overtroisk', således at meningen kommer til at være: 'Niels Bohr er ikke overtroisk og han tror ligeledes ikke på hesteskoen'. Det ville være en meget sandsynlig udlægning, bortset fra at der også står *nu*. Det betegner en modsætning og derfor kan det ikke være disse to forhold der paralleliseres - de er næsten ens.

Det er mere sandsynligt at ordet *heller* paralleliserer: 'Gæsten tror ikke på hesteskoen' og 'Niels Bohr tror nu ligeledes ikke på den'.

Ordet *også* i sidste linie forudsatte, som nævnt, at gæsten skulle have lavet et ræsonnement der lød: 'hvis man

tror på en hestesko, bringer den lykke'. Betegnelsen *en sådan tingest* for 'hesteskoen' forudsætter 'at hesteskoen ikke bringer lykke', ergo: 'man tror ikke på hestesko'. Med ordene *nu heller ikke* forudsætter Niels Bohr at det er et ganske andet ræsonnement gæsten skulle have lavet, nemlig:

hvis man tror på hestesko - bringer den lykke
gæsten tror ikke på hestesko

Den bringer ikke lykke

Men dette er ikke en gyldig slutning, og det er i al uskyldighed det Niels Bohr gør opmærksom på ved at sige: 'hestesko bringer lykke også hvis man ikke tror på dem.'

Ole Togeby
f. 1947, lektor i dansk sprog
Københavns Universitet

Manipulation

Finn Hobels betragtninger over *manipulation* og *manipulere* i sidste nummer af Mål & Mæle har fået to af vore læsere til at bidrage med materiale og forklaringer.

Hartmut Haberland fra Roskilde Universitetscenter sender udklip fra forskellige ældre og nyere ordbøger. Det fremgår at den gamle fælleseuropæiske betydning har været 'behandle med hænderne'. For eksempel kan man i The Oxford English Dictionary læse at *manipulere* kan betyde 'at presse og hælde på flasker' og 'bunde-te'. Herfra er der ikke langt til den moderne betydning af *manipulere*.

Mere interessant er det dog måske at *manipulere* og *manipulation* blev brugt specielt om lægens eller magnetisørens behandling af patienter med hænderne. Særlig vigtigt er det nok at magnetisøren, dvs. hypnotisøren, *manipulerede* sine patienter. Det er noget med at føre og dirigere den viljeløse person. Her er vi meget tæt på den moderne betydning.

Fra Jens Juhl Jensen, Københavns Universitet, har vi fået en anden forklaring, som dog ikke modsiger eller modsiges af det ovenstående. Vi bringer hele Juhl Jensens brev:

Spørgsmålet i sidste nummer af Mål & Mæle om etymologien til ordet *manipulere* rejser nogle interessante principelle problemer vedrørende ordhistorie. Naturligvis har det moderne danske ord et eller andet at gøre med det latinske *manipulus*, men hvad? og hvordan? I det følgende giver jeg en meget skitseagtig fremstilling. Den indeholder et par svage punkter, som gør at den skal tages med visse forbehold; men alligevel kan den forhåbentlig virke oplysende.

Ordet *manipulere* har i dansk to forskellige betydninger, dels en ældre (registreret fx i Meyers fremmedordbog fra 1924), dels en yngre, som er den der er udgangspunkt for spørgsmålet. Den ældre er ret neutral og bruges fx i medicinsk jargon: 'tage i sin hule hånd, beføle med hånden'.

Manipulation f. 'Handgriff' aus frz. *manipulation* (Quelle: lat. *manipulus* 'Handvoll'; neulat. Bildung **manipulatio*) gleicher Bed. als Kunstausdruck des magnetischen Heilverfahrens (f. Magnetismus) am Ende des 18. Jahrh. übernommen (1), später allg. gebraucht für 'Verfahren, Handlungsweise', oft mit schlechtem Nebensinn 'List, Kniff' (2).

Otto Basler: *Deuschers Fremdwörterbuch* (1942)

Den peger ret tydeligt tilbage mod de romanske former, fx fransk *manipuler*, der har samme betydning. Og i sidste ende er det naturligvis det latinske sammensatte substantiv *manipulus* der ligger til grund. Andenleddet er historisk beslægtet med det danske ord *fuld*, så *manipulus* svarer ikke bare betydningsmæssigt, men også til en vis grad etymologisk til det danske ord *håndfuld*.

På middelalderligt latin har man imidlertid også haft et andet ord der er relevant i denne sammenhæng, nemlig den formindskende afledning *manipula*, som har en meget præcis teknisk betydning: den stok hvormed en seende person fører en blind af sted og vejleder ham. Den oprindelige betydning er 'lille hånd'. At ordet er hunkøn lader sig lettest forklare ved at grundordet *manus* også er hunkøn. Latinske afledte substantiver har normalt samme køn som det ord de kommer af, også når der som her er tale om en grammatisk uregelmæssighed: substantiver efter 4. bøjning er som regel hankøn eller intetkøn. Men *manus* udmærker sig ved (ligesom *domus* 'hus') at være hunkøn. Derfor hedder

det stadig *la mano* på italiensk og spansk, og hunkønnet slår også igenem i afledninger: "Så kold den lille hånd er" hedder *Che gelida manino*. At endelsen i latinske diminutiver indeholder lydene *-ul-* er ganske almindeligt, hvorimod konsonanten *-p-* sikkert skyldes afsmitning fra *manipulus*. Det middellatinske *manipula* er altså at opfatte som et diminutiv, der har fået en specialiseret teknisk betydning, noget der ikke er ganske ualmindeligt.

De enkelte faser i ordets udvikling kan derefter aftegnes sådan: af det klassisk latinske *manipulus* har man en ganske regelmæssig afledning *manipulare*, som lever videre i den ældre danske betydning. Af det middellatinske *manipula* har man kunnet aflede et enslydende verbum med betydningen 'føre en blind person et eller andet sted hen'. Denne betydning eksisterer ikke længere som sådan i moderne sprog, men har fået en nedsættende drejning i den overførte betydning: 'styre en persons adfærd eller anskuelser, uden at han selv er klar over hvordan, evt. mod hans vilje'.

Jens Juhl Jensen

Koks i kommakassen

For et års tid siden skrev universitetslektor Ole Togeby en kronik i et af vore store dagblade. Den handlede om domssprog, og den fremkaldte en del læserreaktioner. Nogle få gik på kronikkens emne, men de fleste drejede sig om noget ganske andet: at der manglede nogle kommaer. "Hvordan kan det gå til, at der i den nævnte kronik mangler 25 kommaer ifølge de almindelige regler?" skrev en læser, der undrede sig over at lektoren ikke selv "skrifer rigtigt dansk med fejlfri tegnsætninger som den sprogekspert, han er..."

Ole Togeby svarede at han naturligvis havde sat sine kommaer efter gældende regler, nemlig efter pausekomma-princippet, der har været officielt blåstemplet i halvfjerds år men jo endnu ikke har fortrængt den vanebundne - og lige så officielle - grammatiske kommatering.

Børnelærdom

Avisen foranstaltede en lille rundspørge og gengav synspunkter herom fra tre af sine medarbejdere og en gymnasielærer, alle fire tilhængere af grammatisk kommatering. Et af svarene - fra en journalist og tillige etableret forfatter - er særlig interessant. Hun skrev: "Men jeg holder mig selv til børnelærdom og remser, fordi det er så *praktisk*. Når man sætter kryds og bolle, er der ikke så meget at raffe om." Jo, der er faktisk noget at raffe om, for den børnelærdom har aldrig

været meget bevendt, hvilket hun selv demonstrerer når hun umiddelbart forinden skriver: "Så længe meningen er klar og tydelig, og man ikke skal til at læse baglæns for at forstå..." Hun har nemlig glemt, eller har aldrig vidst, at kommaet efter "tydelig" ikke skal være der. Eller: ikke skulle være der, for reglen er i den nye retskrivningsordbog ændret til at der i den konstruktion *kan* sættes komma; ændringen er angivelig sket fordi næsten ingen kendte reglen.

Også andre undtagelser fra kryds- og-bolle børnelærdommen er korrigeret i den lysegrønne ordbog fra efteråret 86, netop de undtagelser som selv meget øvede skribenter ikke kendte. Så nu skulle formelle fejl være lettere at undgå for dem der insisterer på at bruge den uhensigtsmæssige grammatiske kommatering.

Jeg skulle iøvrigt tage uhyre meget fejl om den læserbrevsskribent der gik i rette med Ole Togeby, selv kender "de almindelige regler" så godt at han skriver med fejlfri tegnsætning. Det er faldet i min lod gennem årene at have læst mere end tusinde manuskripter, de fleste skrevet af højtuddannede og skrivevante, og jeg tør godt fastslå at yderst få, måske nogle håndfulde, af disse er sikre i grammatisk kommatering. Det gælder også lærere, endog dansklærere, ja sågu en enkelt universitetslærer i dansk sprog! Tre af mine tidligere kolleger er universitetsuddannede, to af dem med dansk som

hovedfag (den ene har undervist i faget i gymnasieskolen). Men ingen af dem er blot nogenlunde sikre i grammatisk komma.

Kald det bare et marginalfænomen, men når man insisterer på at bruge sin børnelærdom bør man også kende den eller i det mindste finde en ledig stund til at repetere den. Det er overkommeligt, for den fylder i den gamle ordbog to sider og er fuldt tilstrækkelig for enhver skrivende der bruger grammatiske kommaer. Man behøver ikke engang at studere den nye ordbogs mere omstændelige elleve sider herom, medmindre man vil holde sig ajour med det nye - der iøvrigt er valgfrit.

Sammensurium af to principper

Betegnelsen grammatisk komma er i virkeligheden en tilsnigelse. Hovedreglen i RO 86 er at: "Det grammatiske komma bruges først og fremmest til at afgrænse bisætninger." Men her til kommer, i erkendelse af principets utilstrækkelighed, en lang række tillægsregler, hvoraf de fleste ikke har noget som helst med grammatik (eller egentlig: syntaks) at gøre, men handler om brug af komma som regulært udtrykselement, dvs. pausekomma. Den såkaldte grammatiske kommatering er altså et sammensurium af to forskellige principper. I en dansk normaltekst er omkring halvdelen af kommaerne syntaktisk betingede, den anden halvdel er pausekommaer; det vil sige at nogle skal overses af læseren, mens andre skal bruges. Til børnelærdommen hører følgelig også pausekommatering, omend som supplement - sig så ikke at det er noget nyt og uvant. Men sig gerne at der mangler faste regler for pausekomma, for det gør der. Det gør der forresten

også for punktum, men det går da ganske godt uden.

Når så mange, især pædagoger, føler sig utrygge ved de manglende regler for pausekomma er forklaringen utvivlsomt at de ikke har forstået at kommaet er et udtrykselement ligesom de andre tegn, punktum, spørgsmålstegn, tankestreg, parentes osv. - som der jo ikke er regler for. Tegnsætning er (eller bør være) en integreret del af skriveprocessen - der heller ikke foregår efter regler. Men det egentlige grammatiske komma står på en sær måde udenfor, fordi det ikke er et udtrykselement. Mon ikke de fleste husker den tilbagevendende bemærkning fra skoleårene: "Jeg er færdig med min stil, jeg mangler kun at sætte kommaer."

Der findes selvsagt retningslinier for pausekommatering, ja hele bøger (Holger Sandvad: *Vor Tegnsætning*, 1920; Aage Hansen: *Pausekommaet*, 1957; Niels Holck: *Punktum punktum komma streg*, 1973; Erik Hansen og Bodil Haas: *Om pausekomma*, 1976), men også her kan man klare sig med vejledningen i RO 55, en side og fem linier - hvis man ikke orker de mere udtømmende syv sider i RO 86 (hvor den gamle retskrivningsvejledning er blevet forandret til retskrivningsregler!).

Helt forenklet kunne man foreslå: Brug kun komma når det - ligesom de andre tegn - skal udtrykke noget, befordre meningen i det skrevne. Men ikke til at demonstrere hvor dygtig man tror at man er til grammatik.

Iøvrigt er betegnelsen pausekomma ikke dækkende, for kommaet bruges ikke kun til at markere pauser men også rytme, tonegang, tempo og andre signaler der bruges i talt sprog for at tydeliggøre sammenhæng og mening.

Dumhed eller vane?

For tredive år siden skrev jeg en kronik, "Kommaets tyranni", om pausekommaets indlysende fordele. Der kom en del reaktioner fra læserne, som næsten uden undtagelse forudså kaotiske tilstande hvis man overlod kommatering til den skrivendes eget skøn. I ungdommelig naivitet havde jeg udtrykt håbet om at et dagblad eller to ville lade sig overbevise og åbent erklære at de nu gik over til det nye princip, som jo aldeles ikke var nyt (lærerne, især eksamensskolens, havde jeg på forhånd opgivet). Men mig bekendt bruger alle aviser og deres skrivende medarbejdere stadig, efter bedste evne, det grammatiske komma. Det samme gælder ugeblade, tidsskrifter og fagblade, dog med to undtagelser: "Vagttårnet" og "Vågn op!", der konsekvent benytter pausekommaering i alle artikler.

Det er forstemmende at have et godt evangelium som ingen vil lytte til, og at have forkyndt og praktiseret det i årevis uden påviselig effekt. Og der har været en del forkyndere, men resultatet er ynkeligt. Man må spørge sig selv hvorfor. Er det mon fordi de fleste af ens medmennesker er dumme? Eller fordi de ikke kan bryde med en dybt forankret vane? Eller fordi det regnes for et marginalfænomen? Eller fordi evangeliet ikke er blevet markedsført godt nok?

Jeg ved ikke hvordan andre blev frelst - for sådanne findes jo trods alt - men jeg ved hvordan jeg blev det. Det skete indirekte gennem professor Paul Diderichsen, som havde et for mig nyt og forfriskende syn på sprog og grammatik (han gik selv senere over til pausekommaet), og helt direkte da jeg i sommeren 52 læste et essay af Johannes Smith om kommате-

ring, "Kan man have Øre for Skriftsprog?" (i samlingen "Verber og Kvinder", 1944). Jeg lod mig straks omvende, og efter nogle få forsøg følte jeg mig godt tilpas med det.

Forbundsfællerne

Så med Johannes Smith som støtte - plus andre forbundsfæller som f.eks. Otto Jespersen, Holger Sandvad, C.A. Bodelsen, Aage Hansen og Niels Holck - har jeg bevaret illusionen om evangeliets udbredelse.

Det er oplivende at påfaldende mange universitetslærere med sprog som fag bruger pausekommaer. Til de førnævnte kan man føje Grønbech, Hjelmlev, Carsten Høeg, Kaj Bom, Erik Hansen og Allan Karker. Hertil kommer en række meget sprogbevidste forfattere, hvoraf man i flæng kan nævne Johs. V. Jensen, Martin A. Hansen, H.C. Branner, Poul Henningsen, Soya, Villy Sørensen, Vagn Steen, Anders Bodelsen, Dan Turèll og Benny Andersen. Mange andre nærmer sig, især ved at udelade de mest tåbelige og læseforstyrrende kommaer, men de synes stadig at have rester af børnelærdommen i rygmarven.

Ved en kontrollæsning af tekster af omkring hundrede skønlitterære forfattere fra de seneste tre årtier kommer man til den deprimerende konklusion at det står ilde til med kommaerne hos de fleste, ja i mange tilfælde hersker der ligefrem kaos. Det er sælsomt at så mange skabende sprogkunstnere ikke udnytter *alle* de udtryksmidler der står til fri rådighed.

"Ikke ved ord alene!"

*Per Skar, f. 1925
forlagsredaktør*

40 års dagen rundes kun ti dage, før Hans Skov Christensen overtager posten som administrerende direktør for Dansk Arbejdsgiverforening.

Røveriet er sket godt en uge efter, politiet startede en ny stor eftersøgning af Klar og tre kvindelige terrorister fra Rote Armee Fraktion (RAF), Brigitte Mohnhaupt, Inge Viet og Adelheid Schulz. I den

Den næsten 800 år gamle, danske heregård Brunsbüll syd for Slesvig i Sydslesvig brændte natten til i går. Politiets teknikere har endnu

På visse togter kan astronauterne gå til ro i fire, smalle sovekabiner. På andre togter må de tage til takke med sove-

Kort efter, at irakerne rapporterede om det trefløjede modangreb bekræftede Teheran, at kampområdet havde bredt sig mod nord og nordvest fra Al Faw mod Basra.

Det er mere end fem år, siden beslutningen om at overtage de ni ejendomme blev taget i forbindelse med kommuneplanlægningen i

Blunt, som i modsætning til resten af kvartetten forblev i England, tilstod overfor de britiske myndigheder, at han havde spioneret til fordel for Sovjetunionen lang tid før, han blev afsløret i offentligheden.

Men hvor 'forholdsløs' var Denys? Ægteskab var bestemt ikke noget for hans nomadenatur, og man har ment, at han brød med Karen Blixen kort før, han styrtede ned med sin flyvemaskine.

Handlingen om Thyraas kamp for at overleve med sit pensionat i et lille samfund i Vendsyssel starter fire år inden, Anne Marie Løn blev født. Alligevel har hun — ifølge flere anmeldere, der kan huske den tid — været i stand

Indstillingen af Michael Bramsen sker efter, at parlamentets formand Pierre Pflimlin i foråret fyrede det tidligere ansættelsesudvalg

Med hensyn til chefredaktør Hendils død ved alle daværende journalister på Ekstra Bladet, at Hendil var alvorligt syg. Jeg besøgte ham selv få dage, før han døde på hospitalet. Af hen-

Mozambique og Sovjetunionen, der havde leveret ulykkesflyet, har afslået at deltage i høringen. De to lande har imidlertid delta-

SEN EFTERVIRKNING
Marseilles borgmester de sidste 33 år, Gaston Defferre, er død 75 år efter et fald i sin lejlighed ...

(Politiken)

Koks i kommakassen. En håndfuld eksempler på hvordan det grammatiske komma håndteres i den daglige avis. Der synes kun at være nogle tilfældige re-
ster tilbage af børnelærdommen, nogle uklare erindringer om dens principper.